

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет економіки та менеджменту
Кафедра інноваційного підприємництва та інвестиційної діяльності

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

ГОНЧАРЕНКО ДАРІЯ АНДРІЇВНА

УДК 338.43

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ
ГОСПОДАРСТВ**

076 “Підприємництво, торгівля та біржова діяльність”

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр

кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. А. Гончаренко

Керівник роботи
Овдіюк Олена Миколаївна
к. е. н., доцент

АНОТАЦІЯ

Гончаренко Д. А. Стратегічні орієнтири розвитку фермерських господарств. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 076 – підприємництво, торгівля та біржова діяльність. – Житомирський національний агроекологічний університет, Житомир, 2020.

Розкрита сутність та концептуальні підходи формування ефективної діяльності фермерських господарств. Проілюстровано досвід України у виробничі та операційні діяльності аграрного сектору. Обґрунтовано напрями та орієнтири стратегічного розвитку фермерських господарств. Запропоновано механізми диверсифікації та інвестиційно-інноваційного стимулювання забезпечення стійких засад становлення малих форм підприємницької діяльності на сільських територіях. Окреслено соціально-економічні наслідки суспільно-економічного зростання внаслідок активізації ролі домогосподарств населення та фермерських господарств як форм самоорганізації праці.

Ключові слова: економічна ефективність, розвиток, стратегія, управління, фермерське господарство.

ANOTATION

Goncharenko D. A. Strategic guidelines for the farms development. – Qualification work on the rights of a manuscript.

Qualification work for the master's degree in specialty 076 – Entrepreneurship, trade and stock exchange activity. Zhytomyr National Agroecological University, 2020.

The essence and conceptual approaches to the formation of effective activities of farms are revealed. The experience of Ukraine in the production and operational activities of the agricultural sector is illustrated. The directions and guidelines for the strategic development of farms are substantiated. Mechanisms for diversification and investment and innovation incentives to ensure sustainable foundations for the formation of small forms of business in rural areas are proposed. The socio-economic consequences of socio-economic growth due to the activation of the role of households and farms as a form of self-organization of labor are indicated.

Keywords: economic efficiency, development, strategy, management, farming.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	5
Висновки до розділу 1	12
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	13
Висновки до розділу 2	20
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	21
Висновки до розділу 3	31
ВИСНОВИКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	32
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	38

ВСТУП

Селянське господарство, яке в тій чи іншій формі, існувало з давніх часів, довело свою конкурентоспроможність і можливості сталого розвитку, зокрема у складних соціально-економічних умовах. Фермерське господарство як одна з форм приватного підприємництва на сільських територіях потенційно є основою аграрного виробництва в країні.

Теоретичні та методологічні основи досліджень стратегічних аспектів розвитку господарюючих суб'єктів представлені в працях представників вітчизняної та західної економічної школи Б. Айкса, І. Ансоффа, С.П. Бараненко, С. Боумена, З. Герасимчука, М. Дем'яненка, Б. Карлофа, У. Кінга, Р. Коха, М. Кропивка, А. Лестера, Ю. Лупенка, М. Маліка, Н. Оксанич, М. Портера, П. Саблука, О. Школьного та інших. Дослідження розвитку фермерських господарств здійснювали такі вчені як П. Бечко, А. Бурик, І. Бутило, В. Горьовий, О. Грищенко, В. Іванченко, М. Кісіль, та багато інших. Незважаючи на значні труднощі, фермери знайшли свою економічну нішу в аграрному секторі економіки країни, що вимагає від дослідників вивчення і обґрунтування подальших перспектив їх розвитку.

Метою дослідження є розробка концептуальних, науково-методичних та практичних рекомендацій щодо перспектив розвитку фермерських господарств та стратегічних параметрів їх функціонування. Реалізація поставленої мети зажадала вирішення ряду *завдань*, зокрема: вивчити сучасні тенденції розвитку фермерських господарств; обґрунтувати напрямів стратегічного функціонування фермерських господарств; проілюструвати механізми підвищення стійкості та ефективності фермерських господарств.

Предметом дослідження з'явилися відносини, що виникають в процесі функціонування фермерських господарств. **Об'єктом дослідження** є теоретичні та практичні аспекти організації фермерських господарств.

Теоретичною та методологічною основою дослідження послужили праці, розробки та наукові рекомендації вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів з питань організації та функціонування фермерських господарств, законодавчі акти, програмні документи та постанови Уряду з питань

ефективного розвитку аграрних формувань, методичні матеріали та розробки наукових колективів. В ході дослідження використовувалися діалектичний, абстрактно-логічний, монографічний, економіко-математичний, економіко-статистичний, експериментальний та інші методи економічних досліджень. *Інформаційно-емпірична база досліджень* формувалася на основі сукупності статистичних даних про розвиток фермерського сектора економіки, опублікованих в офіційних статистичних виданнях і щорічниках; матеріалів звітів фермерських господарств; експертних оцінок керівників і фахівців, що працюють на підприємствах аграрної сфери, матеріалів особистих спостережень.

Наукова новизна одержаних результатів. У роботі захищаються наступні найбільш суттєві наукові результати, отримані автором: особливості функціонування сучасних фермерських господарств; альтернативні стратегії розвитку фермерських господарств; тенденції розвитку сектору фермерського підприємництва.

Перелік публікацій автора за темою дослідження. Основні результати і висновки кваліфікаційної роботи доповідались під час роботи таких науково-практичних конференцій: V Міжнародного науково-практичного форуму «Інтелектуальна економіка в умовах суспільних трансформацій» (25 жовтня 2019 р.) на тему – «Оптимізація використання земельних ресурсів фермерських господарств»; Наукові читання – 2019 (збірник тез доповідей науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів та молодих вчених ННІ економіки та агробізнесу) на тему – «Перспективи розвитку фермерських господарств на прикладі СФГ «Зоря»»; Збірник наукових праць за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції «Становлення механізму публічного управління розвитком територій як пріоритет державної політики децентралізації» (28–29 листопада 2019 р.) на тему – «Оцінка стратегії розвитку фермерських господарств».

Обсяг і логічна структура дослідження. Робота викладена на 42 сторінках комп'ютерного тексту, містить 8 таблиць, 3 рисунки, список використаної літератури, що включає 49 найменувань.

ВИСНОВИКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

Селянське господарство, в тій чи іншій формі, існувало з давніх часів, довівши свою конкурентоспроможність і можливості сталого розвитку в самих різних економічних умовах. Ця організаційна форма ведення сільськогосподарського виробництва виникла ще в давнину з появою власності на землю. Глибинна, корінна сутність його залишалася незмінною поки господарство було натуральним, а вплив зовнішніх факторів – незначним. Як тільки господарства набували товарного характеру, вони потрапляли під вплив ринкових відносин, починалася їх диференціація, змінювався їх соціально-економічний зміст. Але в умовах різкого ослаблення регулюючої ролі держави і практично повної відмови від підтримки сільського господарства ці переваги були втрачені. Істотні зміни відбулися і на продовольчих ринках. Різко посилилася конкуренція з боку великих інтегрованих формувань. Активізація інтеграційних процесів спричинила зростання монополізму з боку підприємств-переробників сільськогосподарської продукції, що формують сировинні зони виходячи зі своїх вузьких інтересів. Ці моменти зумовили падіння інвестиційної привабливості дрібнотоварного виробництва, що в умовах досить жорсткого дефіциту фінансових ресурсів у фермерських господарств практично позбавило їх можливості вести розширене виробництво.

Виходячи з того, що існуючі форми статистичної звітності фермерських господарств не дозволяють оперувати широким спектром показників, що характеризують їх ресурсозабезпеченість і рівень соціально-економічного розвитку, вивчення перспектив розвитку досліджуваного типу господарюючих суб'єктів слід вести стосовно таких груп: 1) господарства, що мають яскраво виражений споживчий характер; 2) господарства підприємницького типу, масштаб виробництва яких забезпечує стійко високий рівень товарності при отриманні доходів, що спрямовуються на особисте споживання членами селянського господарства, в обсязі не нижче прожиткового мінімуму; 3) великі господарства, що базуються на використанні найманої праці, отримують додаткові переваги за рахунок концентрації виробництва. Очевидно, що такий поділ багато в чому умовно,

але воно, певною мірою, дозволяє диференціювати і коло стратегій, на реалізацію яких можуть бути орієнтовані фермерські господарства.

Виходячи із соціально-економічного становища фермерських господарств (рівня їх впливу на стан ринку) можна припустити, що для більшості господарств першої та частини господарств другої груп в даний час характерна стратегія пасивного вичікування. Тобто, не змінюючи асортимент виробленої продукції, не вдосконалюючи технології, не оптимізуючи канали реалізації, ці фермери очікують, що, врешті-решт, кон'юнктура ринку складеться таким чином, що обсяг отриманих доходів дозволить їм «протриматися» до наступної сприятливої ситуації. Практика показує, що стратегія пасивного вичікування допустима тільки для тих фермерських господарств, частина членів якого мають можливість стійкого отримання доходу, достатнього для відтворення сім'ї, з інших джерел. Але в умовах зростання сільського безробіття орієнтація на таку стратегію вкрай сумнівна. В якості альтернативних стратегій для господарств даного типу можна виділити стратегію кооперації, що дозволяє концентрувати зусилля і ресурси розташованих поруч господарств, або стратегію диверсифікації, пов'язану з переорієнтацією на виробництво трудомісткої продукції, затребуваної в даній зоні в умовах слабкої конкуренції з боку великих виробників (овочі, картопля, ягоди, квіти і т.д.). Причому останню стратегію можуть вибрати лише поодинокі господарства.

Для господарств другої групи, поряд зі стратегією пасивного вичікування і стратегією кооперації, альтернативними можуть бути визнані стратегія диференціації і стратегія концентрованого зростання. Оскільки господарства даної групи, як правило, мають певну свободу маневру обмеженими ресурсами, то в рамках реалізації стратегії диференціації вони можуть з усієї сукупності виробленої продукції вибрати один пріоритетний вид і сконцентрувати на ньому максимальні зусилля. З одного боку, така стратегія може істотно підвищити рівень ризиків, але, з іншого боку, сумарний додатковий ефект від концентрації зусиль в одному напрямку в тривалій перспективі може істотно перевищити можливі втрати в разі виникнення ризикових випадків. Стратегія концентрованого зростання реалізується через стратегію посилення позиції на існуючому ринку без зміни

асортименту продукції. У вітчизняній економічній літературі така стратегія розвитку, що полягає в інтенсифікації виробництва, вивчена дуже глибоко.

Для господарств третьої групи спектр альтернативних стратегій дещо ширший. Крім уже зазначених вище стратегій вони можуть реалізовувати і стратегії поглинання дрібних господарств, отримуючи додатковий ефект від концентрації виробництва. При цьому зі зростанням масштабу виробництва у них з'являються додаткові обсяги фінансових ресурсів, які можуть бути використані для реалізації стратегії диференціації. При досягненні певного рівня концентрації виробництва за умов наявності системи ефективного менеджменту значно зростає їх інвестиційна привабливість, що створює об'єктивні передумови формування інноваційно-інвестиційної стратегії їх розвитку.

Зміна аграрної політики держави, пов'язана зі зміщенням пріоритетів у бік великотоварного виробництва, певною мірою знизилася актуальність досліджень, присвячених підвищенню ефективності функціонування фермерських господарств. Разом з тим роль фермерського виробництва в аграрній економіці неухильно зростає, про що свідчить стійка тенденція збільшення їх частки в обсягах виробництва сільськогосподарської продукції. Зростання обсягів виробництва продукції у фермерських господарствах відбувається не тільки за рахунок екстенсивних факторів, а й за рахунок підвищення інтенсифікації. Аналіз діяльності фермерських господарств України та Житомирської області, зокрема, дозволяє зробити висновок про те, що близько 36% господарств із земельною площею менше 50 га здають свої землі в оренду сільськогосподарським підприємствам або іншим фермерам, близько 23% кооперуються з іншими фермерами, близько 20% – займаються індивідуально товарним рослинництвом, близько 9% – товарним тваринництвом, близько 6% – вирощуванням кормів для худоби знаходиться в їх особистому підсобному господарстві, а землі більше 6% господарств не обробляються.

Оцінка потенційної ефективності можливих стратегій розвитку господарюючих суб'єктів відбувається на основі зіставлення перспективних параметрів, що характеризують ресурсоємність і результативність реалізації альтернативних стратегій, оскільки важливий не тільки результат, але і

величина матеріальних витрат і зусиль, які повинні бути витрачені для його отримання. Так як задоволення потреби в ресурсах може відбуватися не тільки за рахунок власних, а й за рахунок позикових або залучених коштів, то можливість реалізації тієї чи іншої стратегії повинна оцінюватися як виходячи з фактичного рівня ресурсозабезпеченості фермерського господарства (обсяг, структура і якість ресурсів), так і з урахуванням його кредитоспроможності та інвестиційної привабливості.

Пропонований у роботі підхід базується на поетапній оцінці можливості реалізації виявленого для окремих груп фермерських господарств з урахуванням як поточної, так і перспективної ефективності можливих варіантів їх розвитку. Перший етап передбачає оцінку стратегічних переваг за окремими галузями, що розвивають дані фермерські господарства на орієнтуючись на конкретний суб'єкт. На другому етапі обґрунтовуються параметри досліджуваних фермерських господарств, досягнення яких можливе при використанні власних ресурсів, після зазначеного етапу відбувається дослідження можливостей реалізації стратегій, при умові використання позикових та залучених коштів. В якості основного критерію оцінки переваг альтернативних стратегій розвитку для окремих господарств пропонується використовувати обсяг валового доходу, який господарство може порівняно стійко отримувати протягом відносного певного періоду при відтворенні власної матеріально-технічної бази.

Нами пропонується наступний алгоритм виявлення стратегічних переваг: на першому етапі пропонується проводити оцінку стратегічних переваг окремих галузей, які можуть розвивати фермерські господарства тієї чи іншої природно-кліматичної зони. Стратегічні переваги необхідно оцінювати як за кількісними показниками, що характеризують ефективність обробітку різних сільськогосподарських культур (за інвестиційною місткістю, величиною поточних витрат і рівнем прибутковості), так і на основі якісних характеристик, що дозволяють прогнозувати стан ринків окремих видів продукції в середньостроковій і довгостроковій перспективі.

Оцінка переваг окремих сільськогосподарських культур дозволила встановити, що за величиною відношення валового доходу до поточних витрат найвищий рейтинг мають озима пшениця, цукровий буряк і соняшник

(відповідно 0,46, 0,33 і 0,31). З точки зору обсягу валового доходу в розрахунку на 1 га посівів провідні позиції займають картопля, цукровий буряк і озима пшениця (відповідно 15,6, 7,4 і 3,0 тис. грн.). За ефективністю інвестицій, що оцінюється співвідношенням маси валового доходу до обсягу інвестицій, лідирують озима пшениця (0,135), соняшник (0,098), соя (0,168).

Для фермерських господарств, земельні площі яких не дозволяють наблизитися до оптимальних розмірів обробітку окремих культур, стратегія розвитку повинна, в першу чергу, визначатися можливостями інвестування фінансових ресурсів в основні засоби за умови підтримки заданого рівня інтенсифікації виробництва. При цьому на першому етапі реалізації стратегії акцент необхідно робити на придбанні універсальних основних засобів, які можуть бути задіяні при вирощуванні різних сільськогосподарських культур, а дефіцит спеціалізованих основних засобів (головним чином збиральної техніки) покривати за рахунок використання послуг сторонніх організацій. У цьому випадку, жертвуючи масою валового доходу, фермерське господарство різко скорочує термін окупності інвестицій і формує резерв фінансових ресурсів, які можуть бути реінвестовані у виробництво.

Додатковим критерієм оцінки стратегічних переваг окремих видів продукції є визначення перспективної кон'юнктури ринку. Нестабільність зовнішнього середовища функціонування, обумовлена слабкою регулюючою роллю держави, змушує фермерів виробляти власні адаптаційні механізми. До числа одного з основних інструментів їх реалізації є використання сівозмін з короткою ротацією, що дозволяють в максимально короткі терміни врахувати кон'юнктурні коливання ринку.

Інноваційно-інвестиційна стратегія комплексного розвитку господарюючого суб'єкта може бути реалізована лише фермерськими господарствами із земельними ділянками від 300 га, оскільки при такому розмірі землі забезпечується оптимальне завантаження основних засобів, а сільськогосподарське виробництво стає інвестиційно привабливим. За рахунок власних і залучених коштів господарства даного типу можуть розвивати також стратегії концентрованого та інтегрованого зростання, а на певному етапі розвитку і стратегію диверсифікації. Для фермерських господарств з площею ріллі від 100 до 300 га оптимальним буде варіант

реалізації стратегії диференціації (поглиблення спеціалізації) за рахунок максимально можливого насичення сівозміни сільськогосподарськими культурами, що забезпечують максимальний вихід валового доходу в розрахунку на 1 га ріллі, виходячи з їх кредитоспроможності. Додатковий синергетичний ефект може бути досягнутий за рахунок оптимального поєднання сільськогосподарських культур. Практика показує, що основними суб'єктами фермерської кооперації є саме господарства такого типу, тобто стратегію кооперації теж можна віднести до базових стратегій розвитку цих господарств.

Для фермерських господарств з площею ріллі від 50 до 100 га при виробництві традиційних для України видів сільськогосподарської продукції оптимальні параметри можуть бути досягнуті тільки при їх кооперації або при реалізації стратегії підвищення рівня інтенсифікації виробництва. Для господарств з площею менше 50 га ріллі – або при дуже вузькій спеціалізації на виробництві трудомістких видів продукції, або при розвитку тваринницьких галузей. Оцінка економічної ефективності функціонування проєктованої молочно-товарної ферми показує, що за період з 2021 по 2023 р. обсяг додаткового прибутку складе 116,6 тис. грн. при середньому рівні рентабельності 59,7%. Аналіз грошових потоків з операційної та інвестиційної діяльності свідчить про те, що термін окупності даного інвестиційного проєкту становить 36 міс. Тобто, в даний час рівень привабливості молочного скотарства для фермерських господарств не достатньо високий. Одним з ключових факторів підвищення стійкості та ефективності сучасних фермерських господарств є вирішення проблеми досягнення збалансованості ресурсів шляхом оптимізації поєднання галузей з урахуванням їх стратегічних переваг і кооперації фермерських господарств, що забезпечують отримання додаткового економічного ефекту за рахунок концентрації виробництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрна реформа в Україні / за ред. П. І. Гайдуцького. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2005. 424 с.
2. Богач Л.В. Теоретичні засади розвитку орендних земельних відносин у аграрній сфері. Вісник академії праці, соціальних відносин і туризму. 2016. № 1-2. С. 51-60.
3. Бурдейний І. М. Фермерство як ефективна форма господарювання на селі. Економіка АПК. 1999. № 5. С. 22–25.
4. Галушко В.П., Ковтун О.А. ефективність залучення інвестицій в агроформуваннях в умовах розвитку ринкових відносин. Вісник Академії праці і соціальних відносин. 2015. № 3-4. С. 55-61.
5. Гарбар В. В. Стратегічні напрями сталого розвитку фермерських господарств // Ефективна економіка. 2014. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_10_33
6. Державний комітет статистики України. Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 рр. / Міністерство аграрної політики та продовольства України. Київ. 2015. 225 с.
8. Загальні тенденції розвитку фермерських господарств в Україні / І. М. Демчак [та ін.]. Київ : НДІ «Укragропромпродуктивність», 2016. 56 с.
9. Іванишин В.В. Фінансовий лізинг і його роль у матеріально-технічному забезпеченні АПК // Економіка АПК. 2003. № 2. С. 42–44.
10. Карлоф Б. Деловая стратегия: концепция, содержание, символы. М.: Экономика, 1991. 408 с.
11. Касл. Э., Бекер М., Нелсон А. Эффективное фермерское хозяйство: Пер. с англ. и предисл. А.А. Белозерцева. М.: Агропром-издат, 1991.-496 с.

12. Кинг У., Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика. М.: Прогресс, 1982. 286 с.
13. Корчинська О.А. Розвиток ринку сільськогосподарських земель як необхідна умова існування земельного капіталу // Агроінком. 2007. № 9-10. С. 89-93.
14. Кох Р. Стратегия: Как создать и использовать эффективную стратегию: перевод с англ. С.-Пб.: Питер., 2003. 318 с.
15. Липчук В.В., Коробка С.В. Розвиток малого підприємництва в сільському господарстві : монограф. Львів, Сполом, 2011. 227 с.
16. Макаренко П.М. Мельник Л.Л. Економічний потенціал різних форм аграрних господарств // Економіка АПК. 2011. № 7. С. 89-97.
17. Макаренко П.М., Мельник Л.Л. Фермерські господарства України – до 20-річного ювілею // Економіка АПК. 2010. № 7. С. 16–24.
18. Макаренко Ю.П. Розвиток кооперації малих аграрних господарств у ринковій економіці // Вісник запорізького національного університету. 2011. № 4 (12). С. 171-176.
19. Мессель-Веселяк В.Я. Форми господарювання в сільському господарстві України (результати, проблеми, вирішення) // Економіка АПК. 2012. № 1. С. 13.
20. Милованов Є.В. Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні: зб. наук. праць / за заг. ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 182 с.
21. Михайлов М.Г. Полятикіна Л.І., Славкова О.П. Організація бухгалтерського обліку на підприємствах малого бізнесу: навч. посіб. К.: Центр навч. літератури. 2008. 320 с.
22. Мішенін Є.В., Косодій Р.П., Бутенко В.М. Соціально-економічні та фінансові проблеми сталого сільського розвитку: монограф.. Суми: ТОВ «ТД «Папірус», 2011. 334 с.
23. Неверов О. Органіка в законі // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 34. С. 8.

24. Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агроекологія» Шишацького р-ону Полтавської області: практичні рекомендації / С.С. Антоненць, А.С. Писаренко, В.М. Писаренко та ін. Полтава: РВВ ПДАА. 2010. 200 с.
25. Основи підприємницької діяльності та агробізнесу : навчальний посібник / Під ред.проф. І.М. Брюховецького. Суми: Обласна друкарня. Видавництво «Козацький вал», 2001. 474 с.
26. Про фермерські господарства. Закон України від 19.06.20003 р., № 973 // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.
27. Розвиток економіки сільського господарства України в 2011-2015 рр. / ред. Ю.О. Лупенка. Київ. 2016. 546 с
28. Розвиток фермерства та кооперації. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/rozvitok-fermerstva-ta-kooperaciyi>
29. Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення / за ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. 54 с.
30. Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення / за ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. 54 с.
31. Рынок овощей и фруктов в Украине //Локальные инвестиции и национальная конкурентоспособность; Международная финансовая корпорация; Украинский клуб аграрного бизнеса. 2012. С. 72–73.
32. Сидич О.В. Стратегічне маркетингове управління інноваційним потенціалом фермерського господарства // Економічний вісник НГУ. 2006. №2. С. 105-110.
33. Сільське господарство України 2015р. Статист. збірник / Відп. за випуск О.М. Прокопенко; Державна служба статистики України. Київ, 2016. 360 с. URL:<http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/katu.htm> (дата звернення 15.01.2017).
34. Сільське господарство України 2016 / відпов. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Держстат, 2017. 247 с.
35. Сільське господарство України 2017 / відпов. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Держстат, 2018. 246 с.

36. Сільське господарство України 2018 / відпов. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Держстат, 2019. 252 с.
37. Сіренко Н.М. Чайка Т.О. Органічні продукти харчування у забезпеченні продовольчої безпеки України / Н.М. Сіренко, Т.О. Чайка// Економіка АПК. 2012. №1. С. 43–49.
38. Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізації викликів: монограф. / О.І. Павлов, М.А. Хвесик, В.В. Юрчишин та ін.; за ред. О.І. Павлова. Одеса: Астропринт, 2012. 760 с.
39. Стецишин П.О., Пиндус В.В., Рекуненко В.В. Основи органічного виробництва: навч. посіб. для студентів аграрних вищих навчальних закладів / 2-ге вид., змінене і доповнене – Вінниця: Нова Книга, 2011. 552 с.
40. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві / за ред. М.Й. Маліка. К.: ННЦ ІАЕ, 2013. 50 с.
41. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р. URL:[http://zakon1.rada.gov.ua/laws.show.806-2013.7](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/806-2013.7).
42. Табінський В.А., Колесник Є.О., Сіліна І.С. Аналіз стану фермерських господарств в Україні / Молодий вчений. 2016. № 6(33). С. 111-115.
43. Хоменко О. Можливості розвитку фермерства в Україні: “бути чи не бути?” URL:
<http://ir.kneu.kiev.ua:8080/bitstream/2010/1125/1/Khomenko.pdf>.
44. Шульський М.Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку. Львів: Світ, 2004. 392 с.
45. Яворська Т. І. Фермерські господарства: недоліки та переваги сучасного розвитку. // Агроінком. 2013. № 7– 9. С. 51–57.
46. Porter M. What is Strategy? Harvard Business Review. Nov.-Dec 1996. 61 p.
47. US Agriculture in 1999. Washington DC. 2000, 642 p.